

NAGYILLÉS JÁNOS

*Járt-e Lucanus szerint Nagy Sándor a Gangesznél?*¹

LUCANUS *PHARSALIÁJÁBAN* – számos más, keleti vonatkozású megjegyzése között – több ízben említ Indiával kapcsolatos adatokat is. Vizsgálódásunk során ezeket az adatokat kívánjuk értékelni, egyrészt a mű saját kontextusában, másrészt az eposz írásának korában feltehetőleg rendelkezésre álló forrásoknak az összefüggésében.

A *Phars.* 2, 496–498vv.-ban a következő sorok olvashatók: *non, si tumido me gurgite Ganges | summoveat, stabit iam flumine Caesar in ullo | post Rubiconis aquas*. A sorok egy Caesar szájába adott rövid beszédből valók. Az agresszorként ábrázolt Caesar katonái Corfinium alá érkeznek, melynek védelmét Domitius irányítja (vö. BENGSTON 1967, 223 sk). Caesar közeledése láttán Domitius szeretné a Corfiniumhoz való hozzáférést oly módon megakadályozni, hogy leromboltatja az Aternuson átívelő hidat. Az Aternus az Ariminium felől közeledő Caesart és seregét ebben a helyzetben gyakorlatilag körülzárta: nemcsak Corfinium bevételehez, hanem egyáltalán a továbbjutáshoz is feltétlenül át kellett rajta jutni. Corfinium vára gyakorlatilag Róma külső kapuja volt a Via Valerián. Caesar feladatát nehezítette, hogy az Appenninek vízgyűjtőterületéhez tartozó Aternus az év e szakában – Kr. e. 49 februárjának közepén járunk – valószínűleg már erőteljesen áradt,² létfontosságú volt számára a villámgyors helyzetfelismerés: meg kellett akadályoznia a hidrombolást.

A mű dramaturgiájában Domitius hidrombolásra buzdító, rövid beszédére (*Phars.* 2, 483–490vv.) Caesar még rövidebb beszéde felel. A beszédek terjedelme egyértelműen utal rá, hogy a helyzet egyik félnek sem engedett meg hosszas magyarázkodást: a költeménybeli hadvezéreknek is a legmegfelelőbb érvekkel és képekkel kell a lehető leggyorsabb cselekvésre ösztönöznie katonáit. Domitius említett beszéde katonáin kívül az Aternus-folyót szólítja meg

¹ A tanulmány az OTKA T 046879 számú pályázatának támogatásával készült.

² Lucanus erre utal is Domitius beszédében, aki a katonákon kívül a folyót is együttműködésre buzdítja *Phars.* 2, 485–487vv.: *et tu montanis totus nunc fontibus exi | atque omnis trahe, gurges, aquas, ut spumeus alnos | discussa compage feras* („S te is ömölj ki teljes áradással hegyi kútforrásból, s vond magad után minden vizedet, ó örvénylő folyó, hogy tajtékozva ragadd el a tutajokat, szétverve eresztékeiket”).

s kifejezi reményét, hogy mindennek köszönhetően ez a folyó tölti majd be azt a feladatot, amit a Rubico nem tudott.³

Caesar alighanem a hadmozdulatokból kikövetkeztette Domitius szándékát. Ekkor mondja a fentebb latinul idézett sorokat: „Nem, még ha megáradt örvényével a Ganges is állna az útjában, Caesar nem áll meg most már egyetlen folyamnál sem, miután átlépett a Rubico vizén.” (*Phars.* 2, 496–498vv). Domitius szavaiban, mint említettük, az Aternus, ugyan kimondatlanul, szintén a Rubicóval kerül összevetésre. Pregnáns kifejezés Domitianus beszédében a *hoc limite*. A Cicero *Philippicáiban* többször is említett (*Cic. Phil.* 6, 5 [két ízben is]; 6, 10; 7, 26),⁴ Gallia Cispadana és Umbria határát⁵ képező folyócska nemcsak közjogi, hanem lélektani értelemben is határt képez: átlépésekor Caesar egyértelműen letette voksát a törvényszegés és *hybris* mellett. Egy később még részletesebben tárgyalandó passzusban (*Phars.* 3, 233 sk.) Lucanus az Indiában hódító Nagy Sándorral kapcsolatban fogalmaz így: *hic ubi Pellaes post Tethys aequora ductor | constitit et magno vinci se fassus ab orbe est* (itt, ahol a pellaai vezér Tethys hullámai mögött megállt, és elismerte, hogy a hatalmas világ legyőzte).⁶ Lucanus kifejezésmódja az értelmezők szerint⁷ itt a tengert, illetve a Gangeszt szeretné feltüntetni olyan ’lélektani’ határnak, melyen átlépni még Nagy Sándor sem merészelt. Nem véletlen a *magno...ab orbe* (3, 234v.) szerkezetben a *magno* jelző használata: természetesen Nagy Sándor *Magnus* melléknévvel kapcsolatos. Lehetett bármennyire ’nagy’ Nagy Sándor, a világ nagysága még őt is felülmúlta. Lucanus mind a pozitív (Pompeiusra vetülő Nagy Sándor-allúziókkal kapcsolatban), mind a negatív Nagy Sándor-képet ismeri és alkalmazza (az utóbbit Caesarral kapcsolatban),⁸ ám a 2. könyv tárgyalt utalásában Caesar mohó ha-

³ *Phars.* 2, 487–490 skk. *hoc limite bellum | haereat, hac hostis lentus terat otia ripa. | praecipitem cohibete ducem: victoria nobis | hic primum stans Caesar erit* „Itt torpanjon meg a háború mint határon, ezen a parton időzzék soká késlekedve az ellenség. Legyetek akadály a rohanva előretörő hadvezér előtt: diadalunk az lesz, hogy Caesar először itt áll meg.”

⁴ Velleius Paterculus (aligha függetlenül Cicerótól, és nyilván összhangban a Cicero által is idézett szenátusi határozattal) a Kr. u. 1. század 30-as éveinek elején (talán 30-ban) publikált Róma-történetében szintén kiemeli a Rubico jelentőségét: *Vell. Pat. Hist. Rom.* 2, 49, 4 ...*ratus bellandum Caesar cum exercitu Rubiconem transiit...* Vö. *Plin. nat. hist.* 3, 115 ...*fluvius Rubico, quondam finis Italiae*. Lucanus a folyócskát név szerint négyszer is említi (*Phars.* 1, 185v., 214v.; 2, 498v.; 7, 254v).

⁵ Ennek kifejezésére Lucanus a *finis*nél is erőteljesebb szót használ, a *limest*, holott ahol természetes határ volt, nem volt szokás *limest* építeni.

⁶ Saját értelmezésem az ittenitől eltér. Lásd lentebb.

⁷ Az értelmezéseket lásd lentebb.

⁸ Deratani Nagy Sándor és Caesar alakját veti össze (DERATANI 1970, 137); Levi Lucanus zsarnoki Nagy Sándor-képével foglalkozik (LEVI 1970, 293, 6. jegyz.); Borzsák szerint Lucanus csakúgy, mint Caesar, Nagy Sándor esetében sem alakja történeti képére hivatkozik: Nagy Sándort a gyűlölt zsarnok exemplumaként használja (BORZSÁK 1980, 68 sk.), ugyanakkor pedig kimutatja, hogy Pompeius Nagy Sándor-imitációja alig jut szóhoz (BORZSÁK 1980, 72). Ennek magyarázata talán az, hogy így elhalványulna az ellentét Caesar és Pompeius ábrázolt alakja között.

talomvágya túlnőni látszik Nagy Sándorén, aki bizonyos határokat, ha – a 3. könyv idézett helye alapján – kényszerűen is, mégiscsak tiszteletben tartott (vö. például SCHOTES 1969, 44).

A *Phars.* 2, 496–498vv. értékeléséhez végezetül még hozzáfűzhetjük: a lucanusi képben a Gangesz, éppen a Nagy Sándor-utalás kifejtéséből következő tanulságként, a *par excellence* 'nagy folyó',⁹ melyet a történetírók tanúsága szerint Nagy Sándor soha nem látott, mégis a retorizált lucanusi képben igen alkalmas arra, hogy méltó képi kifejezőmódja legyen Caesar elvetemült és minden addigi mértéket fölülmúló hatalomvágya ábrázolásának.

Sokkal problematikusabb azonban egy másik, Gangesszel kapcsolatos hely a *Pharsaliában* (3, 230–232vv), amely a folyóra vonatkozó hidrológiai jellegű adatot is közöl (LOUPIAC 1998, 85 sk. ad 3, 230–234vv),¹⁰ ám éppen a folyó említésének – a *Pharsaliában* szinte természetes – utalásszerűsége miatt, lehetetlen a helyet teljes kontextusától függetlenül elemezni. A *locus* értelmezéséhez szükséges teljes kontextus tehát a következő (*Phars.* 2, 229–243vv.):

movit et Eoos bellorum fama recessus,
 230 *qua colitur Ganges, toto qui solus in orbe*
ostia nascenti contraria solvere Phoebō
audet et adversum fluctus impellit in Eurum,
hic ubi Pellaeus post Tethyos aequora ductor
constitit et magno vinci se fassus ab orbe est;
 235 *quaque ferens rapidum diviso gurgite fontem*
vastis Indus aquis mixtum non sentit Hydaspem;
quique bibunt tenera dulcis ab harundine sucos,
et qui tingentes croceo medicamine crinem
fluxa coloratis astringunt carbasa gemmis,

Tarn kimutatja, hogy a sztoikus és peripatetikus filozófia nagy szerepet játszott a negatív Nagy Sándor-kép kialakulásában (TARN 1981, 69). Fehrlé a Labienus-epizód (*Phars.* 9, 544–586vv.) Nagy Sándor-hagyományból való származását mutatja ki (FEHRLÉ 1983, 44). Fantham megvizsgálja Lucanus Nagy Sándor hagyományhoz fűződő viszonyát (FANTHAM 1985, 126–131). Bracher szerint Seneca Nagy Sándor-ellenessége (n289 *Sen. epist.* 94, 62 sk.; 91, 17; 119, 7) köszön vissza Lucanus képzeletgazdag pátoszában (BRACHER 1987, 253). Dörrie Lucanus *capax mundi* kifejezését (*Phars.* 10, 182 sk.: *quis dignior umquam | hoc fuit auditu mundi que capacior hospes?*) Nagy Sándorral kapcsolatos toposzként azonosítja (DÖRRIE 1990, 445). Syme a *Phars.* 10, 30v. alapján Ázsia konfliktusát idézi fel Nagy Sándorral (SYME 1991, 546). Heuss Curtius és Lucanus Nagy Sándor-képét (kül. *Phars.* 10, 20–52vv.) veti alá összehasonlító vizsgálatnak, és kimutatja a negatív motívumok párhuzamosságát (HEUSS 1995, 169).

⁹ Vö. Curt. Ruf. 8, 9, 5 sk.: *Ganges, omnium ab Oriente fluvius maximus, ad meridianam regionem decurrit et magnorum montium iuga recto alveo stringit: 6 inde eum obiectae rupes inclinant ad orientem.* Vibius Sequester 68: *Ganges, in Oriente, Indiam cingens, latissimus, quem Alexander post Oceanum navigare timuit; qui solus adversum orientem fluit.*

¹⁰ Az ilyen részletekben a költő alexandriai előzményekhez nyúl vissza – erről van szó akkor is, amikor a Gangeszt ezen a helyen két jellemző jegggyel jellemzi: az egyik történeti, a másik geográfiai jellegű.

240 *quique suas struxere pyras vivique calentis
conscendere rogos. pro, quanta est gloria genti
inieicisse manum fatis vitae repletos
quod superest donasse deis! (...)*¹¹

A hely a Pompeius mellett felsorakozó keleti segédcsoportok hosszas felsorolásának (*Phars.* 3, 169–297vv.) része, s valósággal hemzseg az Indiára vonatkozó adatoktól. Lássuk azonban vizsgálatunk legfőbb célját, a Gangesz említését. A *Phars.* 3, 229–241vv. egyetlen, hosszú mondatba sűríti mindazoknak az említését, akik – állítólag – Pompeius oldalán harcoltak volna a polgárháborúban. Számunkra azonban ezúttal nem ezeknek az adatoknak az értékelése fontos. A hosszú mondat összetartását vonatkozó elemek biztosítják, melyek a költő szándéka szerint a 229v. főmondatához csatlakoznak. A mondatszerkezet tehát lecsupaszítva így ábrázolható:

229v. *movit et Eoos bellorum fama recessus,*
230v. *qua colitur Ganges*
235v. *quaque*
236v. *non sentit*
237v. *quique bibunt*
238v. *et qui*
239v. *astringunt*
240v. *quique (...) struxere (...) vivique*
241v. *conscendere.*

A szerkesztés ismertetése azért sem érdektelen, mert ilyen mondattani viszonyok között nem könnyen érthető 233 sk. illesztése (*hic ubi (...) | constitit et (...) fassus (...) est*) és tartalma sem. Lássuk a fordítási kísérleteket:

Baksai Sándor 1869-os fordítása: [megszakítva az előző mondatot] „Pel-lai hős Thetis birodalmát hagyva, megállt itt, | S megvallá, hogy a föld nagysága legyőzte hatalmát.” [Tehát újabb pont után folytatja a 229v.-ban kezdődő mondatot.]

Ridley 1896-os fordítása: [szintén szerkezetileg különálló mondatként]: „on this shore | The Macedonian conqueror stayed his foot | And found the world his victor.”

Bourgéry 1926–1927-es fordítása: [a Bourgéry–Ponchont-szövegkiadás 3, 232v. után kettőspontot tesz, ezzel jelezve, hogy nézete szerint 233 sk.

¹¹ A helyet a következőképpen értelmezem: „Még Kelet távoli zugait is felbolydította a háború híre, ahol a Gangest imádják, mely minden folyam közül egymaga merészeli torkolatát Phoebusszal átellenben megnyitni, s hullámain Eurusszal szemben hajtani, ott [azt a vidéket is], ahol a pella vezér megállt Tethys hullámain túl, és elismerte, hogy a hatalmas világ legyőzte, s ahol az Indus szétágazó árjával viszi sodró vizét, s meg sem érzi, hogy a Hydaspes is irdatlan örvényéhez keveredett, s azokat is [ti. felbolydította a háború híre], akik zsenge nádszárból isznak édes nedveket, s akik sáfrányfestékbe mártva hajukat, leomló lenruhájukat színes drágakövekből való övvel fogják össze, s akik saját maguknak emelnek máglyát, s elevenen lépnek perzselő tűzébe. Ó, micsoda dicsőség e népre nézve, hogy sorsuk irányítását kezükbe vették, s mikor már elteltek az étellel, azt, ami még hátra lett volna, az isteneknek ajándékozzák!”

a Gangeszre vonatkozó 230-232vv. kiegészítése; 234v. végén ennek jegyében pontot használ] „là où le roi de Pella s'arrêta après avoir franchi les eaux de Téthys et s'avoua vaincu par la grandeur de l'univers.”

Duff 1928-as fordítása: [az egész, Gangeszre vonatkozó részt a 231v. *quis* mondatától önálló mondat szerkezetként fordítja, s hozzáfűzött megjegyzésként a 233 sk.-t]: „(...) here it was that the Macedonian captain halted, with the outer Ocean in front of him, and confessed he was beaten by the vastness of the world.”

Ebener 1978-as fordítása: [a fordítás a 233v.-t kezdő *hic ubi*-t úgy értelmezi, hogy az egyenértékű kifejezőmód a mondat szerkezet ismertetésekor felsorolt vonatkozó elemekkel]: „wo der pelläische Feldherr vor den Weiten der Tethys | anhielt und eingestand, daß ihn die Größe der Erde besiegte” [majd folytatja a *wo*-s tagmondatok 230v. fordításában megkezdett sorát].

Badali 1988-as fordítása: [a következő olasz fordításhoz képest szorosabban követve a lucanusi mondat szerkesztést] „proprio là dove il condottiero macedone, dopo aver raggiunto l'Oceano, si fermò ed ammise di essere vinto dalla grandezza del mondo.”

Viansino 1995-ös fordítása: [a német fordító koncepciója szerint]: „è qui che si fermò [Alessandro] il condottiero che veniva da Pella e che dopo [aver tentato di navigare] le acque d'Oceano si riconobbe vinto dall'estensione del mondo, [questo veramente] 'grande'.” [Az olasz fordítás folytatása megismétli a 229v. tolmácsolásában használt fordulatot, ezzel erőteljesen elválasztást feltételezve a 234 és 235v. határán.]

Minden, magyarázattal is ellátott fordítás utal rá, hogy Nagy Sándor valójában nem jutott el a Gangeszig. ¹² Ha Lucanus mégis ezt állítja, nem kell csodálkozni: egy történelmi témát epikus hexameterekben feldolgozó költőtől nem annyira – egyébként is ismert – adatok pontos visszaadását, mint inkább az események szemléletes megjelenítését és ezzel egyfajta interpretációját várta a korabeli közönség. ¹³

Az Aternusszal kapcsolatos, fentebb kifejtett hasonlat értelmezésében valóban egyértelmű a költő utalása: Lucanus Caesarja azt mondja, hogy még a Gangesz árja sem állhatná útját. Akkor megjegyeztük, hogy a Gangesz ebben a hasonlatban *par excellence* 'nagy folyó'-ként szerepel. Itt, a Gangesz mellett, hasonló értelemben idéz fel Lucanus dikciója két további nagy indiai folyót, az Indust és az Indusba torkolló Hydaspest. Lucanus az Indus nagyságát oly módon érzékelteti, hogy áradásának méretét a Hydaspes beleömlése, bármilyen nagy is ez a mellékfolyó maga is, már nem tudja növelni. Az Indus

¹² Csak a Hydaspesen való átkelésre került sor. A hadsereg lázadása megakadályozta a további előnyomulást (vö. WOJTILLA 1988, 77–80; vö. még Kiessling 1910, 704–705, 5–31. jegyz., különösen 704, 24. jegyz. skk.). *Erst mehrere Jahrzehnte später, unter dem Diadochen Seleukos, erblickte das Auge eines Griechen und Abendländers zum erstenmal den heiligen Strom* (KIESSLING 1914).

¹³ Vö. Cicero Brutusának egy alig figyelembevett kitételét 11 (42) *At ille [sc. Atticus] ridens: tuo vero, inquit, arbitrato; quoniam quidem concessum est rhetoribus ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius.* „Ő erre [ti. Atticus] nevetve: »Már a te megítélésed szerint.« – mondta. Mert megengedhető, hogy a szónokok föllentsenek, hogy valamit szellemesebben tudjanak kifejezni.”

nagysága e retorizált ábrázolásmód szerint tovább nem fokozható. Ha a három nagy folyam közül az Aternusszal kapcsolatos képben Lucanus mégsem azt említi, amelynél Nagy Sándor valójában megállt, az vagy a költő tájékoztatlanságának következménye, vagy – s a lucanusi retorizált anyagkezelés megszokott tendenciái jegyében minden további nélkül elképzelhető, sőt föltöbb valószínű – a költő nem a történeti pontosságra törekedett, hanem olyan folyamatot említett, mely emblemátikus érvénytelé idézi fel Indiát és vele együtt azt, hogy Nagy Sándor világtörténelmi vállalkozásának is voltak az uralkodó ember mivoltából egyenesen következő határai.¹⁴ Sőt továbbmen-

¹⁴ Lucanus adatkezelésének megítélése jó ideje nem a történeti pontosság függvénye már a szakirodalomban. Bruère szerint a történeti eposz szerzőjének bizonyos fokú anyagkezelésbeli szabadossága elnézhető (BRUÈRE 1951, 230). Bassett a *Phars.* 9, 619–889vv. kigyóepizódja kapcsán megállapítja, hogy Lucanus számára a leírás igazságtartalma másodlagos jelentőségű, ahhoz képest, hogy Cato itt említett viselkedése milyen tökéletes virtusról tanúskodik (BASSETT 1955, 1). Syndikus részletesen bemutatja, hogyan módosítja a költő a Pharsalus után Cato vezérlete alatt kibontakozó utolsó felvonás előkészítésében történeti forrásait (SYNDIKUS 1958, 115 skk). Teszi mindezt annak a koncepciónak a jegyében, hogy minél reménytelenebbnek ábrázolja e küzdelmeket, annál nagyobbak fog látszani a bukás tragédiája. Wuilleumier és Le Bonniec szerint a történelem költői fantáziával átalakítva, szenvedéllyel életre keltve, s filozófiával gazdagítva válik Lucanusnál eposzszá (WUILLEUMIER–LE BONNIEC 1962, 5). Morford a Hammon-szentélyi epizódja (*Phars.* 9, 511–586vv.) kapcsán fogalmaz úgy, hogy művészi szempontból szükséges a látogatás, másodlagos, hogy a Hammon-szentély a feltételezett menetelés irányától mintegy négyszáz kilométerrel távolabb helyezkedik el (MORFORD 1967, 125). Dyson a történetietlen Massilia-epizódot (*Phars.* 3, 399–437vv.) a költői mitologizálás jegyében értelmezi (DYSON 1970, 38); míg Grimal szerint Lucanus a tények közötti kapcsolatokat fedi fel, s ez az ábrázolást a szimbolika felé viszi el (GRIMAL 1970, 53). A *Pharsalia* semmiképpen sem tekinthető a polgárháború verses krónikájának. Schönberger szerint ugyanis Livius annalisztikus-kronologikus rendszerének követése mellett Lucanusnak egyidejű történéseket is ábrázolnia kellett, s ez a művészi teljesítmény művészi eszközöket (sajátos adatkezelést, ha úgy tetszik, dramaturgiát) is megkívánt (SCHÖNBERGER 1970, 282). Fauth szerint a nekromantia-jelenet (*Phars.* 6, 413–830vv.) történetietlen, sőt teljesen valószínűtlen és motiválatlan is (FAUTH 1975, 330). A ténszerűség Lucanusnál mindig alárendelt a pátosznak (MARTI 1975, 76). Ahl véleménye alapján a történelem a költő kezében csak alapanyag, s annak pontos kifejtése nem célja (AHL 1976, 71 sk). Lucanust jobban érdekli az események jelentősége, mint maguk az események (MARTINDALE 1976, 47). Martindale a történetietlen nekylia-epizód költői intenciójával foglalkozik (MARTINDALE 1980, 368). Fehrle szerint az antik kritika azért bizonytalan Lucanus költő-mivoltával kapcsolatban, mert munkája egy költeményhez képest túlságosan történeti (FEHRLE 1983, 40). A modern kritika nem eshet át a ló másik oldalára: nem értékelheti Lucanust úgy, mintha Liviusat olvasnánk hexameterekben. Fornara a Petr. sat. 118, 6 alapján idézi a korabeli kritikát, miszerint a költő nem arra való, hogy a *res gestae*-t versbe szedje (FORNARA 1983, 175). Hopkinson (HOPKINSON 1984, 111) a Massilia-epizóddal foglalkozik. Martindale szerint Lucanus azt ragadta meg, ami a legfontosabb a római történelemben: a köztársaságról a principátusra történő váltást (MARTINDALE 1984, 74 sk). Fantham a történeti hagyomány újraformálásról beszél Caesar katonáinak zendülése kapcsán (5, 237–373vv): a költő a lázadás je-

nék: minthogy az Aternusszal kapcsolatos hasonlat feltételezés-jellegű, bizvást vehetjük úgy, hogy abban a képben nem elsősorban Nagy Sándor a fontos, hanem a Ganges nagysága, s ehhez képest mellékkörülmeny, hogy Nagy Sándor valóban járt-e ott, vagy nem.

Ha ezt a gondolatmenetet elfogadjuk, más megvilágításba kerül a 3, 233 sk. értelmezése. Mint a kurrens értelmezések mutatják, a fordítók egy része a szóban forgó tagmondatot a Gangesre vonatkozó előző tagmondat kiegészítésének tartja. Ebben az esetben a 233v. *hic* adverbiuma ezt jelenti: „itt, a Gangesnél”. Mások – nézetem szerint helyesebben – úgy vélik, a 233v. *hic ubi*-ja csak szinonim kifejezésmód az előző és utána következő *qua*-khoz képest (230v., 235v., majd ezt a sort folytatva a *varietas* elve jegyében a 237v. *quique*, 238v., *et qui*, és 240v. újabb *quique* kifejezésmódja, mely szintaktikai eszközökkel is érzékelteti, hogy míg a *qua*-val kötött tagmondatokban folyamokról volt szó, itt személyekről, India lakóiról olvashatunk, rájuk pedig „aki”-vel kell hivatkozni).

Bármelyik értelmezést fogadjuk is azonban el, elgondolkodtató: mit jelent a 233v. *post Tethyos aequora* fordulata. Baksai szerint „Thetis birodalmát hagyva”, Duff szerint „with the outer Ocean in front of him”, Ridley szerint „on this shore”, Ebener szerint „vor den Weiten der Tethys”, Badali szerint „dopo aver raggiunto l’Oceano”, Viansino szerint „dopo [aver tentato di navigare] le acque d’Oceano”. A fordítások – több-kevesebb különbséggel – tehát a következő értelmezést adják: Nagy Sándor előnyomulása megakadt a tengerparton. Mármost melyik tenger partján? Azén, amelybe a közvetlenül előtte említett Ganges ömlik, vagyis a Sinus Gangeticus partján, vagy ott, ahová a történetírók szerint valójában eljutott, vagyis a Mare Erythraeum illetve Mare Rubrum (Ptolemaios térképén Mare Indicum) partján, vagy Lucanus a Tethys-metonymiával talán az Indiai-óceánt nevezi meg? Akármelyik lehetőség áll fenn, igaz a van-e Viansinónak abban, hogy ezen egyúttal megpróbált volna áthajózni? Vagy Lucanus retorizált ábrázolásmódjának újfent pongyola pontatlanság az eredménye?

Az értelmezők cserbenhagyják az embert, s még a legjobb kommentárok tekintete is elsiklik afölött a probléma fölött, hogy mit is jelent a 233v. *post...*

lentségét retorikai eszközök segítségével növeli meg (FANTHAM 1985). Ahl szerint Philippi említése nem történeti tévedés, hanem a sajátos költői időszemléletből fakad (AHL 1985, 280; vö. AHL 1976, 182–186). Grimal szól Lucanus Cicero-ábrázolásáról is (GRIMAL 1986, 315). Egyes vélemények szerint a *Pharsalia* nem annalista krónika versebe foglalva, de nem is ennek ellentéte: költői fantázia egy történelmi témáról (AHL–DAVIS–POMEROY 1986, 2502 sk). A költő maga is tisztában volt vele, hogy a hitelesség lehetőségének vannak határai: a történelem és az epika az ő kezében pusztán anyag és strukturális forma ahhoz, hogy morális kommentárt mondjon Róma múltjáról és jelenéről. Piper a *Phars.* 3, 269v.-t szembebesíti Caesar *Bellum civiléjének* verziójával (PIPER 1986, 151, 56. jegyz.). Syme szerint a történetírás az epika közeli rokona (SYME 1986, 12 sk). Carcopino *Massilia* ostroma leírásának hitelességét vizsgálja (CARCOPINO 1990, 384, 2. jegyz.). Schlonski véleménye szerint a történeti eposz informatív értéke művészi szempontoknak van alárendelve (SCHLONSKI 1995, 117, 62. jegyz.). Rossi az epirusi szentatúsülés történeti pontatlanságáról (ROSSI 2000, 578), Zecchini Arruns történetileg valószínűtlen ábrázolásáról (*Phars.* 1, 584–638vv.) ír (ZECCHINI 2001, 65).

aequora kifejezése, vagyis hogyan lehet valaki egy tenger mögött? Újabb kérdés, hogy hogyan értelmezhető a sokféle jelentéssel felruházható Tethysmetonymia?

A fordítók egyetérteni látszanak abban, hogy a *post aequora* a következő képből értelmezhető a legjobban: ha valaki egy tenger előtt áll, akkor ő – a tengerhez képest – a tenger mögött van. Ez logikus, de máshonnan lexikailag adatolhatatlan. Sen. *de clem.* 1, 11, 1 ugyan használja a *post mare* kifejezést, de ott, mint a kontextus párhuzamai is mutatják, a *post praepositio* időhatározó értelemben áll: *fuert* [sc. Augustus] *moderatus et clemens, nempe post mare Actiacum Romano cruore infectum, nempe post fractas in Sicilia classes et suas et alienas, nempe post Perusinas aras et proscriptiones.*¹⁵

A kézenfekvőnek tetsző, s nyilván emiatt magyarázatlanul maradt kifejezés nyitját Seneca *nat. quaest.* 5, 18, 5 jelenti: (...) *ut nos classes partem freti occupaturas complemurus milite armato, et hostem in mari aut post mare quaeremurus.*¹⁶

Alláspontom az, hogy a *post mare* kifejezés itteni jelentése vág egybe a fordulat lucanusi használatával. Ez Seneca (nemcsak költői) stílusának, és tárgyi értesüléseinek Lucanusra gyakorolt mély hatását tekintve minden további nélkül elképzelhető.¹⁷ Ebben az esetben a *Phars.* 3, 233v. *post Tethyos*

¹⁵ Értelmezésem szerint: „Lehet, hogy [ti. Augustus] jellemző volt rá az önmérséklet és kegyesség, persze csak azután, hogy római vérrrel fertőzte meg az actiumi tengert, persze azután, hogy Szicíliában hajóhadakat süllyesztett el, sajátjait is és másokét is, persze csak Perugia oltárai és proskripciói után.” Minthogy sokkal későbbi latinságról van szó, mellőzöm Servius Auctus *ad Aen.* 1, 340v. megjegyzését, miszerint *et 'harena' aut pro terra posita est, aut et harena grata potuit esse post mare.* A *post mare* kifejezés itt is időhatározó értelmű: miután a tengeren járt vagy hányódott valaki.

¹⁶ Értelmezésem szerint: „hogy mi[, emberek], a tenger részét is elfoglalni akaró hajókat tömjünk teli felfegyverzett katonákkal, és ellenséget keressünk a tengeren is, meg a tenger mögött is [vagyis a tengeren túl is].”

¹⁷ Seneca mint Lucanus nyelvi és tárgyi előképére lásd PINTER 1902, 33–35. Lucanus földrajzi adatait kapcsolatba hozza Seneca *Naturales quaestiones*ével. Samse lexikai párhuzamot mutat ki Seneca Thyestesével (SAMSE 1905, 2–4). Pichon Seneca *Naturales quaestiones*ének hatását mutatja ki (PICHON 1912, 42 sk). Steele már megállapítja a vergiliusi, ovidiusi és senecai minták ötvözését (STEELE 1924, 303–305). Walter Seneca *Agamemnon*jával mutat ki kapcsolatot (WALTER 1930, 81). Eichberger Lucanus Nilussal kapcsolatos adatai forrásának nem Seneca *Naturales quaestiones*ét tartja, hanem nagybátyja ifjúkori írását, a *De situ et sacris Aegyptiorum*ot, illetve feltételezi, hogy Lucanus és a *De situ* forrása esetleg ugyanaz lehetett (EICHBERGER 1935). Thompson disszertációja Lucanus és Seneca kapcsolatát átfogóan tárgyalja, Senecától származtatható lexikai párhuzamokat tár fel Lucanusnál (THOMPSON 1956). Thompson a Hercules Oetaeus Hercules-dicsőretének hatását látja Lucanus prooemiumának *Nero-elogiuma* mögött (THOMPSON 1964, 148–150). Conte a *Phoenissae* hatására utaló jeleket talál a *Pharsalia* prooemiumában (CONTE 1966). Diels Senecát mind filozófiai, mind természetudományos területen Lucanus forrásának tartja (DIELS 1969). Baldini Moscadi Seneca tragédiáinak hatásához hoz újabb adalékokat (BALDINI MOSCADI 1976), Levi pedig az *Apocolocyntosis* befolyásáról beszél (LEVI 1970, 293 sk). Pfligersdorffer elvégezte Seneca és Lucanus egyes helyeinek összehasonlító interpretáció-

aequora kifejezésének jelentése a kontextusban: „Tethys síkjain túl”. De milyen tengeren van túl Nagy Sándor, melyik tengert takarja a Tethys kifejezés?

A római költészetben a Tethys-metonymiának nincsenek hosszú hagyományai. Az 1. század e szakaszáig Lucanus szövegén kívül kizárólag Seneca tragédiáiban található meg a kifejezés, több alkalommal is.¹⁸ Lucanus – mint oly sok más esetben – itt is követi Seneca újítását, és maga is többször alkalmazza a Tethys-metonymiát.¹⁹ A senecai metonymia és a tenger *post praepositio*val való használatának együttes előfordulása még erősebbé teszi a gyanúkat, hogy Seneca idézett *post mare* kifejezéssel azonos *praepositio*-használatról van szó. Ennek jegyében kérdőjelezzük meg azok értelmezését, akik úgy gondolják, a költő arra akar utalni: Nagy Sándor akár a Sinus Gangeticus, akár a Mare Erythraeum partján állt volna. Senecánál, és ennek megfelelően Lucanus egyéb *locus*ain is, ahol a Tethys tulajdonnév előfordul, Tethys a görög tragédia és Homérosz eposzainak Tethyse, ez pedig lehet a Földközi- illetve az Égei-tenger. Ebben az esetben a 230v. után következőt őt alárendelt vonatkozó mondat, valamint a *hic ubi*-val kezdődő 233 sk. azonos jelentőségű információkat adó tagmondatok, vagyis a 233 sk. sem a Gangeszre vonatkozó tudós információ kiegészítése. 3, 229–241vv. célja, hogy együttesen jelenítse meg Indiát, egy mai turisztikai reklámhoz fogható felépítésű képet adjon róla, mely kisebb kockákból épül fel. Ugyan nem elképzelhetetlen, hogy Lucanus egy hatásos dramaturgiai vagy kifejezésbeli motívum kedvéért eltekintsen a történeti hűségtől, de legalábbis fel kell vetnünk a kérdést: lehet, hogy mégsem? A *Phars.* 3, 233 sk. fordítása tehát a Tethys-metonymia valamint a *post praepositio* eddigiektől eltérő értelmezése alapján nézetem szerint a következő: „ott [azt a vidéket is], ahol a pellaí vezér megállt Tethys hullámain túl, és elismerte, hogy a hatalmas világ legyőzte.” Vagyis Lucanus arra gondol, hogy Nagy Sándor a Mare Aegaeumot elhagyva nyomul tovább, s Indiában, akármeddig is jutott el, kénytelen ezen a (vagyis az Égei-) tengeren túl megállni. Ilyenformán nem feltétlenül állítja azt, hogy Nagy Sándor járt volna a Gangesznél.

ját (PFLIGERSDORFFER 1972). Narducci Seneca *Oedipus*ának és *Phoenissae*-jának hatását bizonyítja NARDUCCI 1974, 102 sk). Mayer Lucanust Seneca *Medeá*jával összekötő lexikai kapcsot talál (MAYER 1978 242). Thomas Seneca prózájának hatását tanulmányozza (THOMAS 1982, 115). Fletcher lexikai kapcsolatot talál Seneca több tragédiájával (FLETCHER 1988, 133). Pöschl a Hercules Oetaeus-szal lexikai párhuzamot mutat ki (PÖSCHL 1991, 115, 98. jegyz.). Holmes kimutatja, hogy Lucanusra hatást gyakorolhatott Sen. *nat. quaet.* 4a is (HOLMES 1993, 268).

¹⁸ Sen. *Herc. fur.* 886–888vv. *quodcumque alluitur solum | longo Tethyos ambitu, | Alcidae domuit labor.* 1328v. *et tota Tethys per meas currat manus.* Med. 378 sk. *Tethysque novos detegat orbes | nec sit terris ultima Thule.*

¹⁹ *Phars.* 1, 413 sk. *an sidere mota secundo | Tethys unda vagae lunaribus aestuet horis;* 554 sk. *Tethys maioribus undis | Hesperiam Calpen summumque implevit Atlanta;* 2, 588v. *Tethynque fugacem;* 4, 72 sk. *et summus Olympi | cardo tenet Tethyn;* 6, 67v. *vaga cum Tethys Rutupinaque litora fervent;* 6, 479 sk. *impulsam sidere Tethyn | reppulit Haemonium defenso litore carmen;* 10, 204v. *luna suis vicibus Tethyn terrenaque miscet.*

IRODALOM

- AHL 1976 = Ahl, F. M.: *Lucan: An Introduction*. Ithaca, N.Y. 1976.
- AHL 1985 = Ahl, F.: *Metaformations: Soundplay and Wordplay in Ovid and Other Classical Poets*. Ithaca, London 1985.
- AHL 1986 = Ahl, F. M.–Davis, M. A.–Pomeroy, A.: Silius Italicus. In: *ANRW* 2, 32, 4. Berlin–New York. 1986, 2492–2561.
- BADALI 1988 = Badali, R.: *La guerra civile di Marco Anneo Lucano*. Torino 1988.
- BAKSAI 1869 = *Marcus Annaeus Lucanus Pharsaliája*. Ford.: Baksai S. Pest 1869.
- BALDINI MOSCADI 1976 = Baldini Moscati, L.: Sull'episodio magico del VI libro della „Farsaglia” di Lucano. *SIFC* 48 (1976), 140–199.
- BASSETT 1955 = Bassett, E. L.: Regulus and the Serpent in the Punica. *CPh* 50 (1955), 1–20.
- BENGSTON 1967 = Bengston, H.: *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde. I. Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* München 1967.
- BORZSÁK 1980 = Borzsák, I.: Lucain – entre Virgile et Tacite. *BAGB* 1980, 59–73.
- BOURGERY–PONCHONT 1926–1927 = Bourgery, A.–Ponchont, M.: *Lucanus, Marcus Annaeus, La guerre civile (La Pharsale). I. Livres I–V. Texte établi et trad. par A. Bourgery–M. Ponchont. 6e tirage revu et corrigé par P. Jal.* Paris 1926–1927.
- BRACHER 1987 = Bracher, K. D.: *Verfall und Fortschritt im Denken der frühen römischen Kaiserzeit: Studien zum Zeitgefühl und Geschichtsbewußtsein des Jahrhunderts nach Augustus*. Wien–Köln–Graz 1987.
- BRUÈRE 1951 = Bruère, R. T.: Lucan's Cornelia. *CPh* 46 (1951), 221–236.
- CARCOPINO 1990 = Carcopino, J.: *Jules César*. Paris 1990.
- CONTE 1966 = Conte, G. B.: Il proemio della Pharsalia. *Maia* 18 (1966), 42–53.
- DERATANI 1970 = Deratani, N. F.: Der Kampf für Freiheit, Patriotismus und Heldentum im Gedicht Lucans „Über den Bürgerkrieg”. In: *Lucan. Wege der Forschung Bd. 235*. Hrsg. von W. Rutz. Darmstadt 1970 133–148 = Borba za svobodu, patriotizm i geroika v poeme Lukana „O grazdanskoi vojne”. Ucenie zapiski Moskovskogo ... 32 (1946), 1–15.
- DIELS 1969 = Diels, H.: Seneca und Lucan. In: H. Diels: *Kleine Schriften zur Geschichte der antiken Philosophie*. Hrsg. von W. Burkert. Hildesheim 1969, 379–408.
- DÖRRIE 1990 = Dörrie, H.: *Der hellenistische Rahmen des kaiserzeitlichen Platonismus*. Stuttgart 1990.
- DUFF 1928 = *Lucanus, M. A.: The civil war*. With an English Transl. by J. D. Duff. Cambridge, Mass. 1928.
- DYSON 1970 = Dyson, S. L.: Caepio, Tacitus and Lucan's Sacred Grove. *CPh* 65 (1970), 36–38.
- EBENER 1978 = *Der Bürgerkrieg oder die Schlacht bei Pharsalus*. Übertr. von D. Ebener Berlin 1978.
- EICHBERGER 1935 = Eichberger, A.: *Der Nilabschnitt im zehnten Buch des Bellum Civile*. Tübingen 1935.
- FANTHAM 1985 = Fantham, E.: Caesar and the Mutiny: Lucan's Reshaping of the Historical Tradition in *De bello civili* 5, 237–373. *CPh* 80 (1985), 119–131.
- FAUTH 1975 = Fauth, W.: Die Bedeutung der Nekromantieszene in Lucans Pharsalia. *RhM* 118 (1975), 325–344.
- FEHRLE 1983 = Fehrle, R.: *Cato Uticensis*. Darmstadt 1983.
- FLETCHER 1988 = Fletcher, G. B. A.: On passages in Lucan. *LCM* 13 (1988), 133–136.

- FORNARA 1983 = Fornara, C. W.: *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*. Berkeley 1983.
- GRIMAL 1968 = Grimal, P.: Le poète et l'histoire. In: *Lucain. Entretiens sur l'antiquité classique. Tome XV*. Publ. par O. Reverdin. Vandœuvre-Genève 1968, 51-118.
- HEUSS 1995 = Heuss, A.: *Gesammelte Schriften in 3 Bänden I. 1. Griechische Geschichte. 2. Griechische und römische Geschichte. 3. Weltgeschichte*. Stuttgart 1995.
- HOLMES 1993 = Holmes, N.: Notes on Lucan 10. *CQ* 43 (1993), 266-273.
- KISSLING 1910 = Kiessling, W.: Ganges. In: *PWRE* XIII, 703, 54-707, 19. Stuttgart 1910.
- KISSLING 1914 = Kiessling, W.: Hydaspes. In: *PWRE* XVII, 34, 13-39, 45. Stuttgart 1914.
- LEVI 1970 = Levi, M. A.: Der Prolog der Pharsalia. In: *Lucan. Wege der Forschung Bd. 235*. Hrsg. von W. Rutz. Darmstadt 1970, 288-295 = Levi, M. A.: Il prologo della „Pharsalia“. *RFIC* 27 (1949), 71-78.
- LOUPIAC 1998 = Loupiac, A.: *La poésie des éléments dans La Pharsale de Lucain*. Bruxelles 1998.
- MARTI 1975 = Marti, B. M.: Lucan's Narrative Techniques. *La parola del passato, Rivista di studi antichi* 30 (1975), 74-90.
- MARTINDALE 1976 = Martindale, C. A.: Paradox, hyperbole and literary novelty in Lucan's *De bello civili*. *BICS* 23 (1976), 45-54.
- MARTINDALE 1980 = Martindale, C. A.: Lucan's Nekuia. *Latomus* 168: 2 (1980), 367-377.
- MAYER 1978 = Mayer, R.: Seneca, Medea 723. *CQ* 28 (1978), 241-242.
- MORFORD 1967 = Morford, M.: The Purpose of Lucan's Ninth Book. *Latomus* 26 (1967), 123-129.
- NARDUCCI 1974 = Narducci, E.: Sconvolgimenti naturali e profezia della guerri civili: Phars. 1, 522-695: Su alcuni problemi di tecnica allusiva nell'epica del primo secolo dell'impero. *Maia* 26 (1974), 97-110.
- PICHON 1912 = Pichon, R.: *Les sources de Lucain*. Paris 1912.
- PIPER 1986 = Piper, L. J.: *Spartan Twilight*. New Rochelle 1986.
- PFLIGERSDORFFER 1972 = Pfligersdorffer, G.: Vom Rückzug des in der Öffentlichkeit Wirkenden: Zu Texten von Seneca und Lucan. In: *Antidosis. Festschrift für W. Kraus zum 70 Geburtstag*. Hrsg. von R. Hanslik-A. Lesky-H. Schwabl. Wien-Köln-Graz 1972, 252-266.
- PÖSCHL 1991 = Pöschl, V.: *Horazische Lyrik: Interpretationen*. Heidelberg 1991.
- RIDLEY 1896 = Ridley, Sir E.: *The Pharsalia of Lucan*. London 1896.
- ROSSI 2000 = Rossi, A.: The Aeneid Revisited: The Journey of Pompey in Lucan's Pharsalia. *AJPh* 121 (2000), 571-591.
- SAMSE 1905 = Samse, R.: *Interpretationes Lucanae*. Gottingae 1905.
- SCHLONSKI 1995 = Schlonski, F.: *Studien zum Erzählstandort bei Lucan*. Trier 1995.
- SCHOTES 1969 = Schotes, H.-A.: *Stoische Physik, Psychologie und Theologie bei Lucan*. [Diss.] Bonn 1969.
- SCHÖNBERGER 1970 = Schönberger, O.: Zur Komposition des Lucan. In: *Lucan. Wege der Forschung Bd. 235*. Hrsg. von W. Rutz. Darmstadt 1970, 277-282. = Schönberger, O.: Zur Komposition des Lucan. *Hermes* 85 (1957), 251-254.
- STEELE 1924 = Steele, R. B.: Lucan's Pharsalia. *AJPh* 5 (1924), 301-328.
- SYME 1986 = Syme, R.: *The Augustan Aristocracy*. Oxford 1986.

- SYME 1991 = Syme, R.: Vestricius Spurinna. In: Syme, R.: *Roman Papers VII*. Oxford 1991, 541–550.
- SYNDIKUS 1958 = Syndikus, H. P.: *Lucans Gedicht vom Bürgerkrieg: Untersuchungen zur epischen Technik und zu den Grundlagen des Werkes*. [Diss.] München 1958.
- TARN 1981 = Tarn, W. W.: *Alexander the Great: I. Narrative. II. Sources and Studies*. Chicago 1981.
- THOMAS 1982 = Thomas, R. F.: The Stoic Landscape of Lucan 9. In: Thomas, R. F.: *Lands and Peoples in Roman Poetry: The Ethnographical Tradition*. Cambridge 1982, 108–123.
- THOMPSON 1956 = Thompson, L.: *Lucan's Bellum civile and the Tragedies of Seneca*. [Diss.] Chicago 1956.
- THOMPSON 1964 = Thompson, L.: Lucan's Apotheosis of Nero. *CPh* 59 (1964), 147–153.
- VIANSINO 1995 = *Marco Annaeo Lucano: La Guerra Civile (Farsaglia): Libri I–V, VI–X*. Testo critico, traduzione e commento a cura di G. Viansino. Milano 1995.
- WALTER 1930 = Walter, F.: Zu lateinischen Schriftstellern. I. *WS* 48 (1930), 75–82.
- WOJTILLA 1988 = Wojtilla, Gy.: *A mesés India. A legrégibb magaskultúrától a XVIII. századig*. Budapest 1988.
- WUILLEUMIER–LE BONNIEC 1962 = *M. A. Lucanus, Bellum civile. Liber I*. Éd., introd. et comm. de P. Willeumier et H. Le Bonniec. Paris 1962.
- ZECCHINI 2001 = Zecchini, G.: *Cesare e il mos maiorum*. Stuttgart 2001.